

IN THE CREATION OF THE NATIONAL CORPUS OF THE UZBEK LANGUAGE, THE USE OF LANGUAGE MODELS (example of compound word formation)

Toirova Guli Ibragimovna

Bukhara State University, Doctor of Philosophy, Associate Professor

Abstract: *The article analyzes information about word formation and its history. This article analyzes the linguistic module and algorithm, as well as its types from independent components of linguistic programs. The need for an algorithm based on the rules of compound word formation for the formation of a lexico-grammatical code is scientifically substantiated. The importance of language modules of a complex word in the formation of the linguistic base of the national corpus of the Uzbek language is emphasized.*

Key words: *corpus, module, linguistic module, compound word modules, dictionary algorithm, formula algorithm, tabular algorithm, graphical algorithm.*

Кириш. Ривожланган мамлакатлар бугунги кундаги тараққиётига кўплаб омиллар билан бирга инновация жараёни – илғор ғоялар, ишланмаларни ўз вақтида ҳаётга татбиқ этишга берилган эътибор туфайли эришгани ҳеч кимга сир эмас. Чунончи, инновация – тараққиёт гарови. Илм-фанда инновацион технологияларнинг тараққий этиши натижасида тилга ташқи манба ҳисобидан янги атамаларнинг кириб келиши, улардан фойдаланиш кўлами кун сайин ортиб бормоқда. Жумладан, ўзбек компьютер лингвистикасига ҳам хорижий компьютер лингвистикасидан ўзлашган сўзлар эвазига бойиб бораётганлигини кузатамиз. Масалан,

Компьютер лингвистикасида “лингвистик модел” атамаси муҳим аҳамият касб этади[1,2,6]. Чунончи, табиий тилнинг компьютер тилига ўтказилиши, яъни компьютер тизими орқали матнга ишлов бериш йўллари яратилади. Бунинг учун ўзга тилларнинг лингвистик дастурлари ишлаб чиқилади. Лингвистик модел ана шундай лингвистик дастурларнинг мустақил таркибий қисмлари ҳисобланади. Масалан, лексик моделда луғат қатлами (сўзлар) қуршаб олинса, графематик моделда рамзлар, тиниш белгилар, ҳарфий ва бошқа белгилар таҳрир қилинади, орфографик моделда имло қоидалари, морфологик моделда сўзшакллар анализи (сўзшаклдан лексемага қадар таҳлил) ва синтези (лексеманинг грамматик шаклланиши таҳлили жараёни), синтактик модулда суперсинтактик бирлик – гап ёки сўзларнинг ўзаро боғланиш ҳодисаси таҳлил қилинади[6,11].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ўзбек тилшунослигида сўз ясалиши (деривация) масалалари анча ўрганилган соҳалардандир.

1940-50 йилларда замонавий ўзбек тилшунослигининг асосчиси профессор Айюб Ғуломов[20,21] деривация масалалари билан

боғлиқ ўнлаб илмий мақолалар нашр эттирган. Жумладан, 1977 йилда нашр қилинган «Ўзбек тили морфем луғати» диҳ. Бундан ташқари, рисолаларининг таркибида ҳам сўз ясалишига дахлдор ўринлар бор[24,25]. 1960-2000 йилларда сўз ясалиши муаммолари билан Ёрмат Тожиев, Турсунали Мирзакулов, Клара Шарипова, Абдували Бердалиев, Насим Маматов, Шеркул Мирзакулов, Севара Тошалиева, Сиддиқ Фузаилов, Анора Ҳамитова, Зокиржон Маъруфов, Абдужаббор Мухторов, Фароғат Убаева, Мамлакат Жўрабоева, Азим Ҳожиев, Замира Ақобирова[3,5,7,10,12,13,24,25,] каби олимлар шуғулланиб келишди. 1980 йилларнинг охириларидан бошлаб ўзбек тилида деривация лисон~нутқ фарқланишини диалектик УМИС~ЯХВО сифатида тушунадиган субстанциал тилшунослик намояндалари томонидан тадқиқ этила бошланди[14,15,16]. Бу йўналишнинг асосий тушунчалари қуйидагилардан иборат:

- сўз яшаш қолипи, уни ажратиш ва уни икки томонлама лисоний бирлик сифатида –шакл (сўз яшаш асоси+сўз яшаш воситаси/усули) ва мазмун (қолип ҳосиласининг умумий маъноси//вазифаси) яхлитлиги сифатида тушуниш;

- ясама сўз (маъноси контекстдагина муайянлашадиган нутқий ҳодиса) ва ясалган сўз (маъновий муайянликка эга бўлиб ўзақ//асос ва сўз яшаш воситаси//усулига ажраладиган сўз)ларни фарқлаш[15] ;

- сўз ва лексема муносабатини нутқий бирлик~лисоний бирлик сифатида тушуниш[5] .

Тилшунослигимизда деривация тушунчаси икки хил атама билан берилади:

- 1) сўз яшаш;
- 2) сўз ясалиши.

Олим Айюб Ғуломов ҳар иккала атамани фарқламай ишлатади. Азим Ҳожиев эса бу икки атамани махсус таҳлил қилиб «сўз ясалиш» атамаси устида тўхталади. «Сўз яшаш» атамаси таҳлил жараёнида лисоний имкониятларни ўрганиш диққат марказида туришини, лисоннинг фаол, яратувчан имкониятлар хазинаси эканлигини таъкидлайди. «Сўз ясалиши» атамаси эса тадқиқотнинг нутқий бирликлар, муайян ҳодисалар – «ясалган»ларга таянишига ишора этади. Шу асосда тарихий ясалган сўзларга нисбатан «сўз ясалиши» атамаси, лисоний имкониятларга нисбатан эса «сўз яшаш» атамаси қўлланилади.

Бу ҳақида професор Ҳамид Неъматов[15] нинг фикрларини қўллаб-қувватлаймиз. Субстанциал таҳлилда деривация талқинида формал ва тарихий тилшуносликдан кескин фарқланувчи бир ҳолат мавжуд. Бу ҳолат шундан иборатки, формал тилшунослик ҳамда тарихий тилшунослик диахроник (тарихий) ва синхроник (ҳозирги) деривацияни фарқлайди. Ўзбек тилшунослигида сўз ясалиши масаласини ўрганиш натижасида қуйидаги умумий хулосаларга келиш мумкин:

Ўзбек тилида сўз яшаш/ясалиш (деривация) тадқиқи узоқ тарихга эга бўлиб, унинг илдизлари туркий тилшуносликнинг ҳозиргача бош манбаи бўлган «Девону луғотит турк»га бориб тақалади. Ўзбек

тилшунослигида сўз ясашиши масаласини Маҳмуд Кошғарийдан кейин юқори даражага кўтара олган олим Абдурауф Фитрат бўлди. Фитрат сўз яшаш асоси, сўз ясовчи қўшимча ва ясама сўз тушунчаларини ўзбек тилшунослигига олиб кирди. Бироқ ўзбек тилшунослигида сўз ясашиши масаласининг чуқур илмий таҳлили Айюб Ғуломов номи билан боғлиқ. Айюб Ғуломов ўзбек тилшунослигида сўз яшаш усуллари тушунчасини олиб кирди ва унинг аффиксация, композиция, конверсия, фонетик, аббревация каби усуллариининг тавсифини берди. Профессор Айюб Ғуломов талқинлари мактаб ва олийгоҳ дарсликлари орқали кенг оммалашди ва кейинги тадқиқотларда, хусусан, академик Азим Ҳожиёв томонидан олиб борилган изланишларда тўлдирилди.

Тилшунослигимизда ҳозирда формал тадқиқ босқичи деб қаралаётган йўналишнинг асосий ютуқлари – сўз яшаш усуллариининг фарқланиши, синхроник ва дихроник сўз яшаш турларининг ажратилиши ва сўз яшаш асоси, сўз яшаш усули, сўз яшаш жараёни ҳосиласи тушунчаларининг фарқланиши бўлди.

Субстанциал тилшунослик формал тилшунослик ютуқларига таянган ҳолда «сўз ясашиши» ва «сўз яшаш» тушунчаларини фарқламоқда. Сўз ясашиши тушунчаси остида ясалган, луғатлардан ўрин олган, барқарор маънога эга бўлган луғавий бирликларнинг ҳосил бўлиш асос, усул ва воситалари тадқиқи тушунилоқда. Сўз яшаш атамаси остида тилнинг ички тизимини янги-янги сўзлар билан бойитиш имкониятлари назарда тутилимоқда.

Тадқиқот методологияси. Модул ҳодисани махсус математик қурилма, график, диаграммалар ёрдамида ифодалайди. Модул ҳодисанинг характерли белгилари ва асосий томонларини очиқ бериш имконини беради. Математик ва имитацион модуллаштириш мавжуд. Математик модуллаштириш деганда ҳодиса тадқиқоти ва ифодаси учун математик қурилмани қўллаш деб тушунилади. Аниқ математик модуль объектнинг ҳолатини кузатиш ва уни таҳлил қилиш имконини беради. Имитацион модуллаштириш – асосан саноатда қўлланилади, ҳисоблаш техникаси ва махсус дастур (программа) таъминоти ёрдамида реал мавжуд бўлмаган қурилмада бир қатор текширишлар ўтказиш имконини беради. Бундай модуллаштиришни қўллаш хом ашё ишлаб чиқаришни тезлаштиради, чунки қуриш ва тадқиқ қилиш жараёни қисқаради, хатолар миқдори ва уларнинг баҳоси камаяди. Масалан, «Боинг» фирмаси узоқ йиллар давомида қўлланиб келинган жойни режалаштиришни ишлаб чиқиш, йўловчилар ўриндиқларининг жойлашуви, самолёт салонининг натурал модуллари яратишдан бош тортди, уларни компьютер модулларига алмашди. Бу миллионлаб долларларнинг тежалиши ва самолётларнинг янги модуллари ишлаб чиқиш муддатларини қисқартирди. Модулни қуриб бўлгандан сўнг унга мос алгоритмни яратиш босқичига ўтилади. Алгоритмлар орқали ечилувчи масалалар. Ҳисоблаш машинаси тилида (машина кодларида) кетма-кет буйруқлар кўринишида берилган масала ечимининг алгоритми машинавий дастур деб аталади. Машинавий дастур буйруғи ёки машинавий буйруқ–қўшимча кўрсатма ва тушунчаларсиз

автоматик ҳолда бажарилувчи элементар машина инструкцияси. Дастурлаш – дастур тузиш билан боғлиқ бўлган назарий ва амалий фаолият. Алгоритмни машина тилига ўтириш жараёни компиляция деб аталади. Машина тилини «одамийлаштиришнинг» биринчи қадами рамзий номларни машина кодига ўтказувчи дастурлар тузиш бўлди.

Таҳлил ва натижалар. Ҳозирги ўзбек адабий тилида сўз ҳосил қилиш усуллари беш турга бўлинади:

- 1) аффиксация усули;
- 2) фонетик усул;
- 3) семантик усул;
- 4) композиция усули;
- 5) аббревиация усули;

Аффиксация усули. Яшаш асосига аффикс қўшиш орқали янги сўз ҳосил қилиш аффиксация усули дейилади: асос-ла, асос-ли, асос-сиз-лик, астар-ли, астар-сиз, астар-лик, этик-дўз-лик, этик-чи каби. Ўзбек тилида аффиксация усули билан янги сўз яшаш от, сифат, феъл ва равиш сўз туркумлари учун ҳосилдир.

“Ўзбек тили миллий корпуси”нинг лингвистик базасини яратишда ясама сўзларнинг моделларини тузиш аҳамиятлидир. Бу ўринда М.Абжалова таклиф этган лингвистик модуллардан фойдаланиб, аффиксация усулида 3 хил кўринишдаги қуйидаги сўз яшаш моделини таклиф этиш мумкин:

Бундан: A=асос, N=ҳосила сўз

N= асос + ли

N= асос + ла

N= асос + сиз

N= асос + лик

N= асос + чи

N= асос + хон

N= асос + дон.....

Аффиксация усули билан сўз яшашда аффикслар, одатда, асосдан кейин қўшилади. Шунга кўра бу усул билан ҳосил бўлган ясама сўзлар «асос + қўшимча (суффикс)» тарзида бўлади (маза-ли, маза-сиз, мазлум-лик, сабза-вот, сабзавот-чи, сабзавотчи-лик, супур-ги каби).

N= бе+асос

N= но+асос

N= ҳам+асос

N= бад+асос.....

Ясама сўзлар «олд қўшимча(префикс) + асос» шаклида ҳам бўлади. Бу ҳодиса асосан тожик тилидан ўзлашган аффикслар орқали сўз яшашда учрайди: бе-лаззат, бе-ҳикмат, бе-ҳисоб, бе-ҳол, бе-ҳузур, бе-ҳужжат, сер-барақа, сер-бар, сер-иштаҳа, сер-мазмун, но-инсоф, но-умид, но-кулай, но-муносиб каби.

N= бе+асос +лик

N= но+асос +лик

N= ҳам+асос +лик

N= бад+асос +лик.....

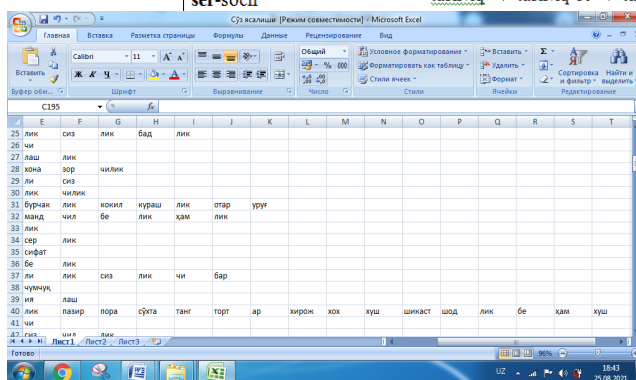
Ясама сўз таркибида сўнг қўшимча (суффикс) ҳам, олд қўшимча (префикс) ҳам келиши мумкин: бе-сабр-лик, бе-парво-лик, бе-саранжом-лик, бе-саришта-лик, ҳам-жихат-лик, ҳам-нафас-лик, но-инсоф-лик, но-мард-лик, но-маъқул-чилик, но-махрам-лик, но-аниқ-лик, бад-бахт-лик сингари.

Аффиксация ўзбек тилида сўз яшашнинг энг унумли усули ҳисобланади. Бу усул орқали содда ясама сўзлар ҳосил қилинади. Аффиксация усули билан сўз яшашда одатда ўзбек тилининг сўз ясовчи аффикслари қўлланилади. Шу билан бирга бошқа тиллардан (жумладан, тожик тилидан) қабул қилинган аффикслар ҳам ишлатилади: китоб-хон, ғазал-хон, палов-хўр, пора-хўр, чой-хўр, сомса-фуруш, нос-фуруш, туз-дон, ўрмон-зор, бе-тўхтов, но-тўғри каби. Бундай ясовчи воситалар дастлаб тожик тилидан кирган сўзлар таркибида ишлатилган бўлса, кейинчалик ўзбек тилидаги сўзларга ҳам қўшилиб, янги сўзлар ясай бошлайди.

“Ўзбек тили миллий корпуси”нинг маълумотлар базасини шакллантиришда оддий Excel жадвалларидан фойдаланилади:

Намуна:

soch I (fe'l) →	soch-il- ma Soch-il-uv- chan Soch-iq → sochiq- lik Soch- ma	tashabbus →	tashabbus- kor → tashabbuskor- lik tashabbus- chi → tashabbuschi- lik
soch II (sochi qora) →	soch-bog' soch-li soch-siz soch- popuk soch- tarosh be-soch → besoch- lik ser-soch	tashakkur → tashakkur- noma tashkil → tashkil- iy tashkil- ot → tashkilot- chi → tashkilotchi- lik tashla → tashla- n-di tashla- n-ma tashna → tashna- lik tashqari → tashqari- gi tashrif → tashrif buyurmoq tashviq → tashviq- ot → tashviqot- chi → tashviqotchi- lik	

Композиция усули. Икки ва ундан ортиқ сўзнинг қўшилиши орқали янги сўз яшашга композиция усули билан сўз яшаш дейилади. Ўзбек тилида композиция усули билан янги сўз яшаш феъл, от, сифат ва равиш сўз туркумлари учун ҳосил.

Мазкур усул билан асосан қўшма сўзлар ясалади: гулбеор, кўзойнак, Бешёғоч, Қорақамиш, олтингугурт, томорқа, гултожихўроз.

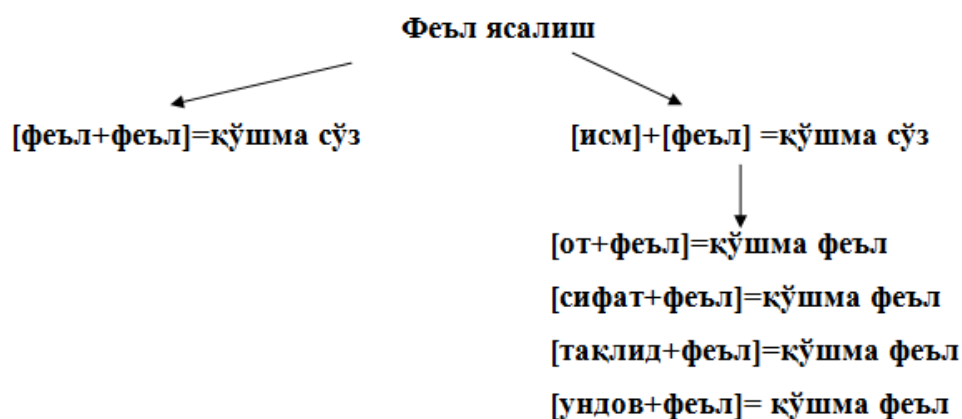
Қўшма сўзларнинг кўпчилиги тарихан сўз бирикмаларининг

яхлитланишидан келиб чиққан. Тил тараққиёти жараёнида сўз бирикмалари қисмларининг маъно ва грамматик жиҳатдан яхлит ҳолга келиши, унинг қисмлари орасидаги синтактик муносабатнинг йўқолиши ҳамда уларнинг бир маъно марказига бирлашиши натижасида қўшма сўзга айланади. Бундай пайтларда қўшма сўз қисмлари ўзининг алоҳида лексик маъносини йўқотиб, янги тушунчани англатади. Чунончи, ошқазон, белбоғ, гулғунча, оттўрва, оққуш, музёра, Олтинсой каби.

Композиция усули билан сўз ясашда қўшма сўзнинг умумий маъноси таркибидаги сўзлар маъноси билан боғлиқ бўлиши ҳам (токқайчи, анжиршафтоли, асалари), боғлиқ бўлмаслиги ҳам (иккикат, бошқоронғи, кўзиқорин) мумкин.

Таклифлар. Тил корпусини яратишда композиция усулини ҳам моделлаштириш имкони мавжуд. Сўз туркумига боғлиқ ҳолда уларнинг қуйидаги кўринишларини таклиф этиш мумкин:

1)

а) $[F]+[F]=QS$; $[феъл]+[феъл]=қўшма сўз$

Масалан, олиб бормоқ, сотиб олмоқ, олиб қочмоқ, чиқиб кетмоқ, олиб кетмоқ, олиб келмоқ, олиб бермоқ, олиб чиқмоқ, ишлаб чиқармоқ, ишлаб чиқмоқ, тортиб олмоқ. Ушбу қўшма сўз тузилишли қўшма феъллар нутқда турли прагматик маъноларни ифодалаб келиши мумкин. Чунончи, корпус қидирувига топшириқ берилганда, қуйидаги натижага эришилади:

Олиб бормоқ – 1) Мехмонларни бизникига олиб бор, (бошлаб, йўл кўрсатиб, бирга бормоқ маъноларини беради) мен орқаларингдан етиб бораман, – деди (Абдулла Қаҳҳор. «Кўшчинор чироқлари»дан);

2) Йўлчи анча ергача кузатиб, Ёрматни турмага олиб боришларини (элтмоқ, элтиб бермоқ маъноларини беради) англагач, ноилож орқага қайтди. (Ойбек. «Қутлуғ қон»дан);

3) Отабек эшик занжирига қўлини олиб боргани (узатмоқ, чўзмоқ маъноларини беради) ҳолда, ўйланиб тўхтади ва эшикни очмай, орқага қайтди. (Абдулла Қодирий. «Ўтган кунлар»дан);

4) “биринчи квартал режасини 150 фоизга олиб бордик” (бирор даражага, чегарага етказмоқ маъноларини беради), – деди раис мактаниб, аммо ўзи ҳам ўз гапига ишонмагандай атрофга олазarak қаради. (Абдулла Қаҳҳор. «Қўшчинор чироклари»дан);

5) Эргаш Ҳамрокулов раислик қилиб, мажлисни олиб бор (бошқармоқ маъносини ҳам беради)моқда. (Парда Турсун. «Ўқитувчи»дан);

6) Одамларнинг ўт кечиб, сув кечиб олиб борган курашлари натижасида турмушлари қандай ўзгарганлигини кўрсатмоқчи, холос. (Абдулла Қаҳҳор. «Йиллар»дан).

б) [I]+[F]= QS; [исм]+[фeyл]=қўшма сўз. “Исм” деганда сифат, от, тақлид сўз, ундов сўз ҳисобга олинган.

Масалан, хафа қилмоқ, саргардон бўлмоқ, саргардон қилмоқ, жавоб олмоқ, жавоб бермоқ, жавоб қилмоқ, тажанг бўлмоқ, овора бўлмоқ, обод этмоқ, абгор этмоқ, адо бўлмоқ, ҳозир бўлмоқ, ҳозир айламоқ, касал бўлмоқ, тайёр бўлмоқ, тайёр этмоқ, оҳ урмоқ, уф тортмоқ, тақ-тақ қилмоқ, хиппа бўғмоқ, шилиқ этмоқ.

Қўшма сўзни корпус қидирувига “қидирув” топшириғи берилганда, қуйидаги натижага эришилади:

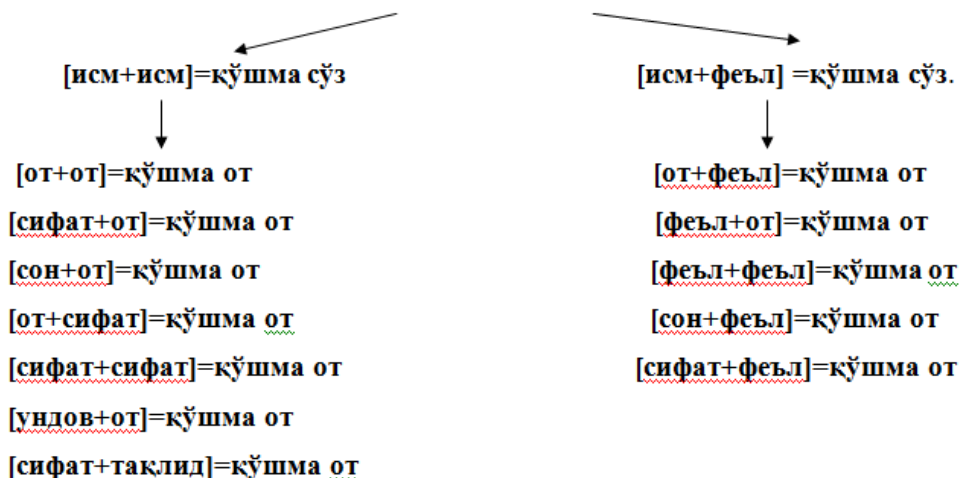
Хафа бўлмоқ– 1) қайғули ҳолатда бўлмоқ маъносини билдиради. Масалан, Хафа бўлиб ёшга тўлганди кўзим, Ўлсам, ўчар Чамбилдан босган изим. («Алпомиш» достонидан);

2) ранжиган, озор топган ҳолатда бўлмоқ маъносини билдиради. Масалан, –Анови куни мендан хафа бўлдингиз-а, – деди у орқасига қарамай. (Ўткир Ҳошимов. «Қалбингга қулоқ сол»дан)

Хафа қилмоқ–1) қайғули ҳолатга солмоқ маъносини билдиради. Масалан, Турсунбой онасини хафа қилганини ўйлайдиган, ҳис этадиган аҳволда эмас эди. (Саид Аҳмад. «Уфқ»дан);

2) ранжиган, озор топган ҳолатга солмоқ маъносини билдиради. Масалан, Агар у ерда ҳам уни хафа қилишса, чопонини елкасига ташлаб кетаверарди. (Саид Аҳмад. «Уфқ»дан);

ЎТ ЯСАЛИШИ

[от+от] тузилишидан иборат қўшма отлар: асалари, аждаргул,

айиқмурут, айиқтовон, арпабодиён, арпапоя, тошқўмир, чаёнгул, илонгул.

Тил корпус қидирувига “қидирув” топшириғи берилганда, қуйидаги натижага эришилади:

Аччиқтош– алюминий, хром, темир сингари металлнинг сульфат кислота билан ўзаро таъсиридан ҳосил бўлган тузлар. Саноатда кўнчиликда ва халқ табобатида ишлатилади. Масалан, Бир куни дошқозонда аччиқтош сувига қаҳрабони солиб қайнатаётган эди, саройдан фаррош келиб: –Зоти олийлари сизни чақираётирлар, – деди. (Миркарим Осим. «Карвон йўллари»дан)

[сон+от] тузилишидан иборат қўшма отлар: Учкудук, Учқўл, Учқўрғон, Тўртқўл, Бешариқ, Бешбалиқ, Бешрабат, Еттисой, Еттисув, бешбармоқ, бешпанжа, саккизоёқ.

[от+феъл] тузилишидан иборат қўшма отлар: ўринбосар, отбоқар, куркабоқар, товукбоқар, қуёнбоқар, итбоқар, чўчкабоқар, молбоқар, қўйбоқар, куртбоқар, бўрибосар, дунёқараш, бешиктерватар.

Тил корпус қидирувига “қидирув” топшириғи берилганда, қуйидаги натижага эришилади:

Бешиккертти– қадимги миллий удумлардан бири бўлиб, одатда, янги туғилган болаларни бешикка солаётган пайтларидаёқ унаштириб қўйишган. Ҳозирда бу эскирган одат ҳисобланади. Турғун ака Ҳамидани чақалоқлигида бир дўстининг ўғлига «бешиккертти» қилиб қўйган. (Ойбек. «Олтин водийдан шабадалар»дан)

[феъл+от] тузилишидан иборат қўшма отлар: айирбош, тураржой.

Тил корпус қидирувига “қидирув” топшириғи берилганда, қуйидаги натижага эришилади:

Айирбош–бошма-бошёкибошқабироршартбиланалмаштирилаётган нарса, буюм ёки шахс. Масалан, Сотишга ва айирбошга арзигулик нарсалар ҳам соп бўлди. (Парда Турсун. «Ўқитувчи»дан)

[феъл+феъл] тузилишидан иборат қўшма отлар: ишлаб чиқариш, олибсотар...

Ишлаб чиқариш – муайян ижтимоий муносабатлар шароитида киши меҳнати туфайли жамиятнинг яшаши ва тараққий этиши учун зарур бўлган моддий бойликлар яратиш маъносини беради. Чунончи, Қоровулбозор туманида нефть ишлаб чиқариш кенг йўлга қўйилмоқда. (Газетадан)

[сон+феъл] тузилишидан иборат қўшма отлар: бешқўтарар, бешотар...

Бешқўтарар (айнан бешқарта ёки бешқўл)– карта ўйинининг бир тури.

Бешотар– милтиқнинг бир тури бўлиб, ўқдонига бешта ўқ кетадиган,

беш зарядли маъноларини ифодалайди. Унинг ҳаммавақт бешотари ўқланган бўлади.

СИФАТ ЯСАЛИШИ

[исм+исм]=қўшма сўз

[от+от]=қўшма сифат

[сифат+от]=қўшма сифат

[сон+сифат]=қўшма сифат

[от+сифат]=қўшма сифат

[сифат+сифат]=қўшма сифат

[сон+от]=қўшма сифат

[от+аро сўзи]=қўшма сифат

[умум сўзи + от]=қўшма сифат

[исм+феъл]=қўшма сўз

[от+феъл]=қўшма сифат

[сифат+феъл]=қўшма сифат

[исм+ўзгармас сўз]=қўшма сўз

[от+равиш]=қўшма сифат

[равиш+от]=қўшма сифат

[ўзгармас сўз+феъл]=қўшма сўз

[равиш+феъл]=қўшма сифат

5.[феъл+феъл]=қўшма сўз

[сифат+сифат] тузилишидан иборат қўшма отлар: қорақўтир, қорасовуқ.

Қорақўтир – яра битаётганида, унинг устида пайдо бўладиган қаттиқ пўст маъносини билдиради.

Қорасовуқ – ҳаво ҳароратининг мусбатга тушиши натижасида тупроқ устки қатламининг ноль даражага тушиши, баъзан ундан ҳам пасайиши натижасида рўй берадиган табиат ҳодисаси (шундай ҳодиса рўй берганда барглари қораяди).

[от+сифат] тузилишидан иборат қўшма отлар: қулоқчўзма, дамқисма, ертўла...

Қулоқчўзма – болалар ўйинининг номи. Анвар (Солиҳ махдумнинг мактабидаги болалар) ўйнаётган қулоқчўзма ўйинига бир пас қараб турди, аммо уларга қўшилишдан уялди. (Абдулла Қодирий. «Меҳробдан чаён»дан)

Дамқисма – нафас сиқиши билан боғлиқ касаллик номи, астма.

[ундов+от] тузилишидан иборат қўшма отлар: хайрхабар, саломхат...

[сифат+феъл] тузилишидан иборат қўшма отлар: касалбоқар, қорабура...

Касалбоқар – касал одамга доимий қарайдиган, кўпинча, унинг моддий жиҳатини ҳам ўз зиммасига олган киши. Масалан, –Оилада

сендан бошқа касалбоқар топилмадими?—жаҳл билан сўради раис.
(Суннатилла Анорбоев. «Оқсой»дан)

Қорабура— тўғон, дамба, соҳилбўйи тўсиқларга, сув урган ерларга босиш учун ичига тош солиб, сим билан боғлаб тайёрланган шох-шабба боғлари.

[сифат+таклид] тузилишидан иборат қўшма отлар: қорашақшақ...

Қорашақшақ — чумчуқсимонлар туркумининг шақшақлар оиласига мансуб сайроқи куш. Масалан.йўл четидаги тут томондан қорашақшақ шақиллаб учиб кўнди. (М.Мансуров. «Ёмби»дан)

[сифат+сифат] тузилишидан иборат қўшма сифатлар: олачипор, хомсемиз, текис юзли, тенг юзли, тенг ҳажмли, тенг ҳуқуқли, хомпишиқ, мураккабгулли, узунтумшуқли, узунтўлқинли.

[сифат+от] тузилишидан иборат қўшма сифатлар: каркулок, ширинсўз, қимматбаҳо, текинтамоқ, очофат, бангинусха, бангибашара, қорамағиз, жўровоз, бузукбош.

[от+от] тузилишидан иборат қўшма сифатлар: аждарнафс, арслонқомат, балиққўз, ҳаво ранг, бодомқовок, оташқалб, изоҳталаб, баҳсталаб, буғдоймағиз, бағритош, биткўз, бодомкўз, чумчуқкўз, бодом мағиз, бодом нусха.

[равиш+от] тузилишидан иборат қўшма сифатлар: ҳозиржавоб, эскичақараш, юқоритабиат, қийқангбош.

Эскичақараш— дунёқараши, ўй-фикрлари замонага мос келмайдиган кишиларга хос бўлган белги маъносини ифодалайди. Масалан, —Энди орамизда эскичақараш одамларга ўрин йўқ, -деди Йўлчи тўлқинланиб. (Ойбек. «Қутлуғ қон»дан)

[от+равиш] тузилишидан иборат қўшма сифатлар: байрамолди, сайловолди, томорқа, юзтубан...

[равиш+феъл] тузилишидан иборат қўшма сифатлар: кейинсилтар, орқатортар, кечпишар...

Кейинсилтар — ишни вақтида битирмайдиган, орқага тортадиган кишиларга нисбатан ишлатилади. Масалан, —Машина вақтида тузалиши керак, бизга кейинсилтар «уста»ларнинг кераги йўқ, —деди кесатиб... (Вали Ғафуров. «Вафодор»дан)

РАВИШ ЯСАЛИШИ

[равиш+от ёки равиш]=қўшма равиш

[ҳар сўзи+ўрин ёки пайт маъноли сўзлар]=қўшма равиш

[бир сўзи+ўрин, миқдор ёки пайт маъноли сўзлар] =қўшма равиш

[равиш+от ёки равиш] тузилишидан иборат қўшма равишлар: ҳали замон, наридан бери;

Ҳали замон (мазкур сўз «Ўзбек тилининг имло луғати» [26, 605-бет] да чизиқча билан ёзилган, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» [31, 279-бет]

да эса қўшиб ёзилган) – келаси замонга тегишли ноаниқ пайт маъносини ифодаловчи сўз. Масалан, Ҳали замон ўғилларим ҳам молдан келиб қолишади. (Мирмуҳсин. «Меъмор»дан)

[ҳар сўзи+ўрин ёки пайт маъноли сўзлар] тузилишидан иборат қўшма равишлар: ҳар лаҳза, ҳар гал, ҳар маҳал, ҳар замон, ҳар замонда, ҳар он, ҳар вақт, ҳар дам, ҳар доим, ҳар чоғ, ҳар қаерда, ҳар қачон.

Ҳар лаҳза– одатда, уч замондан бирига тегишли ноаниқ (такрорий) пайт маъносини ифодаловчи сўз. Масалан, Ҳар лаҳза кўзларим йўлингда гирён... (Шеърдан)

[бир сўзи+ўрин, миқдор ёки пайт маъноли сўзлар] тузилишидан иборат қўшма равишлар: бир вақт, бир йўла, бир маҳал, бир маҳалда, бир маҳалдаги, бир замон, бир замонлар, бир замонда, бир зум, бир зумда, бир зумгина, бир дафъа, бир нафас, бир нафасда, бир сафар, бир қадар, бир дафъа, бир қарра, бир оз, бир озгина, бир талай, бир талайгина, бир неча, бир қанча, бир мунча, бир пасда...

Бир оз (мазкур сўз «Ўзбек тилининг имло луғати» [26] да ажратиб ёзилган, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» [27, 279-бет] да эса қўшиб ёзилган) – ноаниқ пайт маъносини ифодаловчи сўз. Масалан, У (Мулла Обид) бир оз сабр қилишни жоиз деб топди. (Абдулла Қодирий. «Обид кетмон»дан)

Бир мунча– ноаниқ пайт баъзан миқдор маъноларини ифодаловчи сўз. Масалан, Абдужалил бойникидаги зиёфатни Мулла Обид бир мунча таажжуб ичида ўтказди. (Абдулла Қодирий. «Обид кетмон»дан) (пайт маъносида)

Элмуродқизгаякинлашар...ва унинг олдида бирмунча хижолат чекиб, кўпинча, гап тополмай, қизарар эди. (Парда Турсун. «Ўқитувчи»дан) (миқдор маъносида)

Бир қанча– ноаниқ миқдор маъносини ифодаловчи сўз. Масалан, Бунёд шу бевафо учун бир қанча машаққатларни бошидан ўтказган бўлса-да, Паризодга ҳеч нарса демабди. (Эртақдан)

Аббревиация усули. Қисқартма қўшма сўзлар аббревиация усули орқали ҳосил қилинади. Қисқартириш натижасида олинган сўзлар қисқартмалар ёки мураккаб сўзлар деб аталади. Қисқартма сўзлар бу мустақил сўз бирикмаларининг бош ҳарфларини ёки маълум бир қисмини қўшиш орқали ҳосил қилинган сўзлардир. Аббревиация усули орқали турғун бирикма таркибидаги сўз қисмлари қисқартирилади. Қисқартмалар нутқ жараёнида ихчамликка эришиш зарурати туфайли дастлаб ёзма нутқда пайдо бўлиб, кейинчалик оғзаки нутқда ҳам фойдалана бошланган.

Қисқартма сўзлар, асосан, от туркумига мансуб бўлиб, қуйидаги усуллар орқали ҳосил қилинади:

1) сўз бирикмаси компонентларининг биринчи ҳарфларини қўшиш орқали. Масалан, ДТС – давлат таълим стандарти, МТРК – Миллий телерадиокомпания; қисқартма сўзларнинг ушбу тури илмий адабиётларда аббревиатура деб ҳам аталади;

2) сўз бирикмаси таркибидаги биринчи сўзнинг биринчи бўғинини, қолган сўзларнинг биринчи ҳарфларини олиб қўшиш орқали ҳосил қилинади. Масалан, ЎЗМУ - Ўзбекистон миллий университети, ЎЗАС -»Ўзбекистон адабиёти ва санъати»;

3) сўз бирикмаси таркибидаги сўзларнинг бош қисмларини олиб қўшиш орқали - биофак - биология факультети, журфак - журналистика факультети;

4) сўз бирикмаси таркибидаги биринчи сўзнинг биринчи бўғинини, қолган сўзларни қисқартирмай қўшиш орқали -Ўздонмахсулот, Ўзгазлойиха;

5) аралаш йўл орқали -Ўзбектелеком, Ўзтелерадиокомпания, Ўзавтойўл ва бошқаларни бунга мисол тариқасида кўрсатишимиз мумкин.

Қисқартма сўзларни шартли қисқартмалардан фарқлаш лозим. БМТ, АҚШ, БАМ, ХХР, БухДУ; А.Навоий, А.Қод., А.Қаҳ. кабилар шартли қисқартмалар бўлиб, оғзаки нутқда уларни кенгайтириб ўқиш шарт. Яъни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Америка Қўшма Штатлари, Байкал-Амур магистрали, Хитой Халқ Республикаси, Бухоро Давлат университети, Алишер Навоий, Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор сингари.

Хулоса. Хулоса ўрнида шуни айтиш лозимки, маълумотлар базаси – маълумотларни сақлаш, янгилаш, қидириш ва етказиб беришни таъминловчи ахборот, дастурий таъминот бўлиб, у аппарат ва ходимларнинг комбинациясини ифодаловчи автоматлаштирилган тизим ҳисобланади. Табиий тилдаги энг яхши ишлов берилган, тезкорлик ва аниқлик учун хизмат қиладиган асл матнлар она тилимизнинг сунъий интеллектини бойитадиган лингвистик база – бу тилшуносликнинг асосий воситалари матнни кейинги таҳлил қилиш учун тайёрлайдиган, самарали қидирув ёки ишлов беришга имкон берадиган морфологик қурилиш блок ҳисобланади. Лингвистик базани тузишда лингвистик моделлаштиришнинг аҳамияти беқиёски, шу боис компьютер иши жараёнида бошқариладиган кўрсатмаларни ишлаб чиқаришнинг асоси алгоритм ҳисобланади. Морфологик разметкалаш алгоритмини тузишда ҳар бир сўз туркумини разметкалаш орқали махсус лингвистик модель шакллари ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этади. Қўшма сўз ясалишида моделлаштириш лингвистик базани шакллантириш учун муҳим саналади. Қўшма сўз ясалишида феъл, от, сифат ва равиш сўз

туркумларида мавжуд бўлиб, нутқимизда қўшма отлар ниҳоятда кўп эканлиги билан ажралиб туради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Абжалова М. Ўзбек тилидаги матнларни таҳрир ва таҳлил қилувчи дастурнинг лингвистик модуллари (расмий ва илмий услубдаги матнлар таҳрири дастури учун): Филол.фан.бўйича фалсафа доктори (PhD)... дис.–Фарғона, 2019.–Б.22.

Авлиёкулов Н.Х. Касбий фанларни модулли ўқитиш технологияси. – Т.:Янги аср авлоди, 2004. –106 б Степанов А.Н. 6.3. Архивация файловых объектов // Информатика: базовый курс: для студентов гуманитарных специальностей вузов. – Питер, 2010. – 719 с.

Ванюшкин А. С., Гращенко Л. А. Оценка алгоритмов извлечения ключевых слов: инструментарий и ресурсы // Новые информационные технологии в автоматизированных системах. – 2017. – № 20. – С. 95–102.

Акобирова З. Сўз яшаш қолиплари, уларда унумлилик ва маҳсуллилилик.// Ўзбек тили ва адабиёти. 2001, №6. Б. 68-70.

Бердалиев А. Ўзбек тилида соддалашган қўшма аффикслар// Ўзбек тили ва адабиёти. 1969, №5.

Бегматов Э., Неъматов Ҳ., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси (Систем лексикология тезислари)// Ўзбек тили ва адабиёти. 1989, №6. Б. 35-40.

Жўрабоева М. Ҳозирги ўзбек тилида окказионал сўз ясалиши. - Т., 1983.

Б. 68-70.;

Замонавий ўзбек тили. II жилд. Морфология. Масъллар: Ҳ.Ғ.Неъматов, Р.Р.Сайфуллаева. - Т.:Мумтоз сўз, 2008. 468 б.

Убаева Ф. Сўз яшаш усуллари (ўқув қўлланма). - Бухоро, 1958.

Кутузов А.Б. Корпусная лингвистика. – (Электрон ресурс): Лицензия Creative commons Attribution Share-Alike 3.0 Unported (Электрон ресурс) - //lab314.brsu.by/kmp-lite/kmp-video/CL/CorporeLingva.pdf

Маматов Н. Қўшма сўзларнинг ясалиши // Ўзбек тили ва адабиёти. 1979, №6. Б. 31-36.

Мирзакулов Ш. Ўзбек тилида сўз ясалиши маъноси ва парадигмиси: филол.фан.номз...дисс.автореф. – Сам., 1995.-21 б

Нигматов Х. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII веков. Т., 1989, 181 стр.;

Неъматов Ҳ. Сўз яшаш қолипи, ясалган ва ясама сўз хусусида// Ўзбек тили ва адабиёти. –2007, №1. Б.

Неъматов Ҳ. Айюб Ғуломов ва ўзбек тилшунослиги// Тилшуносликнинг долзарб масалалари (илмий мақолалар тўплами).

Мас. муҳ. Ҳ. Дадабоев. – Т.: ЎЗМУ, 2004. Б.15-17.;

Сафарова Р.Г. ва б. Умумий ўрта таълим мактабларида модулли ўқитиш жараёнида қўлланиладиган педагогик технологияларни фанлар кесимида таснифлаш. / Методик қўлланма. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти, 2016. –176 б.

Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г., Қурбонова М., Юнусова З., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма / Мас. муҳар. Ҳ. Нейматов. –Т.: Фан ва технология, 2009. – 416 б.

Фузаилов С. Ҳозирги замон ўзбек тилида равиш ясашиш// Ўзбек тили масалалари. Янги серия. – Т., 1957. Б.94-119

Ғуломов А. 1. Сўз ясашиш. 2. Морфологияга кириш. // Ўзбек тили грамматикаси. 1-том. Морфология. –Т.: Фан, 1975.

Ғуломов А., Тихонов Н., Қўнғуров Р. Ўзбек тили морфем луғати. –Т., 1977.

Ҳожиёв А. Ўзбек тилида сўз ясашиш. – Т., 1989.109 б.;

Ҳожиёв А. Сўз ясашиш имкониятларидан тўғри фойдаланайлик.// Ўзбек тили ва адабиёти. –1996, №1. Б. 23-29.;

Ҳожиёв А. Ясама сўз лисоний бирликми ёки нутқ бирлигими // Ўзбек тили ва адабиёти. 2004, №1. Б. 49-54.;

Ҳожиёв А. Ўзбек тилида равиш ясашиш тизими масаласига доир.// Ўзбек тили ва адабиёти. 2004, №2. Б. 42-46.;

Ҳожиёв А. Ўзбек тилида сўз ясашиш тизими. Т.: Ўқитувчи, 2007. 167 б.

Toirova G. About the technological process of creating a national corpus. // Foreign languages in Uzbekistan. Electronic scientific-methodical journal. - Tashkent. 2020, № 2 (31), –B.57– 64. <https://journal.fledu.uz/uz/millij-korpus-yaratishini-tehnologiya-zharayoni-hususida/>

11. Toirova G. The importance of linguistic module forms in the national corpus // Current problems of modern science, education and upbringing (Current problems of modern science, education and upbringing in the region) (Electronic scientific journal), - Urgench. 2020, № 5, –B.155-166. http://khorezmscience.uz/public/archive/2020_5.pdf

Toirova G. The importance of the interface in the creation of the corpus. International Scientific Journal «Internauka», // Mejdunarodnyy nauchnyy zhurnal «Internauka». - 2020. - №7. Online magazine. <https://doi.org/10.25313/2520-2057-2020-7-5944>

Toirova G. The Role Of Setting In Linguistic Modeling. // International Multilingual Journal of Science and Technology. ISSN: 2528-9810 Vol. 4 Issue 9, September - 2019, -P.722-723 <http://imjst.org/index.php/vol-4-issue-9-september-2019/>